

**«Η παντεχνεία του ανθρώπου» στο βιβλίο *Η Γλώσσα μου*
της Στ' Δημοτικού –
Ανθρωπολογικές, ηθικές και οικολογικές διαστάσεις
ενός διδακτικού σφάλματος**

Χρήστος Κορκόβελος

Στο Ι' τεύχος του βιβλίου *Η Γλώσσα μου* της ΣΤ' τάξης Δημοτικού περιλαμβάνεται ένας κύκλος ενοτήτων, που έχει ως θέμα του τις κατακτήσεις της τεχνικής, τους κινδύνους που εγκυμονεί η κακή χρήση της και κάποια από τα κοινωνικά προβλήματα που έχει δημιουργήσει. Το θέμα είναι εξαιρετικά επίκαιρο! Από αυτό εκκινούν και σ' αυτό διασταυρώνονται θεμελιώδεις παραδοχές και προσανατολισμοί για το σύγχρονο άνθρωπο! Πρόκειται για θέμα υψηλής παιδευτικής σημασίας!

Ως πρώτο μάθημα στον κύκλο αυτό προτάσσεται ένα από τα περιφημότερα χορικά της αρχαίας τραγωδίας: το χορικό του πρώτου στάσιμου της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή! Επιλογή, πράγματι, εξαιρετική!

Όμως, ορισμένα σφάλματα των συντακτών του σχολικού εγχειριδίου, σε συνδυασμό με μια μεταφραστική ανεπάρκεια, επιφέρουν ριζική αλλοίωση των απόψεων που εκφράζει ο τραγικός μας ποιητής!

Επί σειρά ετών ο ανθρωπολογικός στοχασμός του –ο εν πολλοίς αντιπροσωπευτικός της κλασικής Αθήνας (Δημάρατος, 1975: 23)– διδάσκεται στους μαθητές μας του Δημοτικού σημαντικά παραλοημένος.

Θα ήταν σοβαρό διδακτικό ατόπημα κάτι τέτοιο να επαναληφθεί και στα νέα βιβλία του Δημοτικού!

Στα πλαίσια τούτης της εργασίας επιχειρείται να τεκμηριωθούν οι παραπάνω ισχυρισμοί, να καταδειχθεί η σημασία τους και να αποκατασταθεί η σκέψη του Σοφοκλή στις πραγματικές της διαστάσεις και προοπτικές.

Ιδού το χορικό, όπως περιλαμβάνεται στα βιβλία των μαθητών της ΣΤ' Δημοτικού:

«Του κόσμου από τα θάματα δεν είναι τίποτ' άλλο
που να 'ναι σαν τον άνθρωπο περήφανο, μεγάλο.
Σε φουσκωμένα κύματα, σε θάλασσα αφρισμένη,

αυτός ξέρει και μπαίνει – και φύσαγε νοτιά!
 Και τη θεά την υπέρτατη, τη γη τη φαρδιοπλάτα,
 που ακούραστα τα χαίρεται τ' αθάνατά της νιάτα,
 ζεύει στ' αλέτρι τ' άλογα και την περικυκλώνει,
 βαθιά τήνε πληγώνει και την καταπονά.
 Πιάνει πουλιά γοργόφτερα, βουνίσια αγρίμια πιάνει
 τα ψάρια από τη θάλασσα αυτός με δίχτυα βγάνει.
 Αυτός τον ταύρο τ' άλογο ξέρει να μεταπεισεί,
 τη λευτεριά ν' αφήσει και στο ζυγό να μπει.
 Αυτός και γλώσσα έμαθε, και σπία να σκεπάζει
 και νόμους εστερέωσε και φρόνημα σπουδάξει.
 Με χίλιους τρόπους έρχεται και χίλιους τρόπους ξέρει,
 και μόνο δε θα φέρει θανάτου αποφυγή!»
 (Η Γλώσσα μου, τ. Γ' σελ. 7, 8, μετ. Κ. Μάνου)

Στο Βιβλίο του Δασκάλου (ΒτΔ) το κείμενο προσφέρεται και σε δεύτερη μετάφραση. Σ' αυτή οι δύο πρώτοι στίχοι, που έχουν ιδιαίτερη σημασία, αποδίδονται ως εξής: «Είναι πολλά τα θαυμαστά, μα τίποτα δεν είναι πιο θαυμαστό απ' τον άνθρωπο» (σελ. 110, μετ. Δ. Σάρρου).

Τα σφάλματα που λαμβάνουν χώρα κατά τη διαπραγμάτευση του εν λόγω χορικού είναι τα ακόλουθα τρία:

- α) Ενώ το χορικό αποτελείται από τέσσερις στροφές συνολικά, στα σχολικά εγχειρίδια καθώς και στο ΒτΔ παρατίθενται μόνο οι τρεις πρώτες! Για την ύπαρξη της τέταρτης στροφής δεν γίνεται καμία απολύτως αναφορά! Συμβαίνει, όμως, αυτή να αποτελεί το νοηματικό πυρήνα όλου του χορικού! «Το νόημά του –στην ουσία το νόημα όλης της *Αντιγόνης*– βρίσκεται στην κατάληξή του (364-375) που το συνδέει με τις ύψιστες σημασίες που διακυβεύονται μέσα σ' αυτή την τραγωδία», λέει ο Κ. Καστοριάδης (1993, σελ. 23).

Το ίδιο τονίζει και ο C. M. Bowra: «Τα τρία πρώτα μέρη αποτελούν μόνο πρόλογο στο τέταρτο μέρος (...) Η ουσία του χορικού βρίσκεται στο εμφατικό συμπέρασμά του» (1993, σελ. 38).

«Στο χορικό αυτό», λέει ο Albin Lesky, «πρέπει να αναγνωρίσουμε το ηθικοθηρησκευτικό πλαίσιο όπου τοποθετούνται τα δραματικά γεγονότα» (1987, σελ. 343).

Το ηθικοθηρησκευτικό πλαίσιο προβάλλεται μόνο στην κομμένη τέταρτη στροφή! Την παραθέτω ακολούθως, σε μετάφραση του Κώστα Γεωργουσόπουλου:

«Τέχνες μαστορικές σοφίστηκε
 που δεν τις βάζει ο νους,
 κι όμως μια στο καλό, μια στο κακό κυλάει·
 όποιος κριτεί τον ανθρώπινο νόμο
 και του θεού το δίκιο, που όρκος το δένει φρικτός,
 πολίτης· αλήτης και φυγάς,
 όποιος κλωσάει τ' άδικο, μακάρι και μ' αποκοτιά,
 ποτέ σε τράπεξα κοινή
 ποτέ μου βούληση κοινή
 με κείνον που τέτοια τολμάει»
 (1994, στ. 365-375)

Τούτη η στροφή ολοκληρώνει τη σκέψη του ποιητή και θέτει τα πράγματα σε εντελώς διαφορετική βάση και προοπτική από αυτή των σχολικών βιβλίων, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω!

β) Το δεύτερο απόπημα αφορά στην παραπλανητική μετάφραση του πρώτου διστίχου!

Ο Σοφοκλής λέει:

«Πολλά τι δεινά κουνδέν
 ανθρώπου δεινότερον πέλει»
 (στ. 332-333)

Το νεοελληνικό μας γλωσσικό αισθητήριο μας ειδοποιεί πως κάτι αρνητικό για τον άνθρωπο λέει εδώ ο τραγικός ποιητής. Κάτι που θυμίζει το λαϊκό γνωμικό πως «Το θεριό τον κόσμο είν' ο άνθρωπος» (Μπαρακλής, 1989). Αντί αυτού, όμως, στις πλείστες των μεταφράσεων, μεταξύ των οποίων, καθώς είδαμε, κι αυτές του Δημοτικού, δεν διαγιγνώσκεται εδώ, παρά η έκφραση ενός μονοσήμαντου θαυμασμού: «Τίποτα δεν είναι πιο θαυμαστό, περήφανο, μεγάλο από τον άνθρωπο!»

Ακολουθώς παρατίθενται ορισμένα τεκμήρια που πιστοποιούν πως η απόδοση αυτή αλλοιώνει ουσιωδώς το νόημα του διστίχου:

– Τη λέξη «δεινός» τα λεξικά της αρχαίας ελληνικής γλώσσας την αποδίδουν κυρίως, ή αποκλειστικά, αρνητικά: Δεινός = φοβερός, τρομερός, φρικτός, επικίνδυνος, ο ικανός για όλα! Προσλαμβάνει όμως, σπανίως, και ηπιότερες ή ακόμα και θετικές σημασίες, όπως: παράδοξος, σεβαστός, αξιοθαύμαστος (Δημητράκος, Σταματάκος, 1994· Ακαδημία Αθηνών, 1988).

– Από την επισκόπηση του συνολικού έργου του Σοφοκλή μέσω τριών διαφορετικών μεταφράσεων (των εκδόσεων Κάκτος, Εστία, Πάπυρος) προ-

κύπτει πως αποκλειστικά και μόνο στο εν λόγω δίστιχο η λέξη «δεινός» μεταφράζεται ως «θαυμαστός»!

– Εν γένει στην αρχαία ελληνική γραμματεία ο όρος αυτός σημασιολογείται αρνητικά. Αυτό ισχύει ακόμα και στις περιπτώσεις που «δεινός» αποκαλείται κάποιο οικείο και προσφιλέ πρόσωπο!

Φαίνεται λοιπόν πως σε τούτο το χορικό η συνήθης απόδοση του «δεινός» με το «θαυμαστός» τελεί υπό την παραμορφωτική επίδραση ουμανιστικών θεωρήσεων²! Ωστόσο, όπως λέει ο Dodds, «ο Σοφοκλής δεν ήταν ανθρωπιστής» (2000, σελ. 23).

Αποφασιστικές διευκρινίσεις για τη σημασία του όρου αυτού προσφέρουν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης:

– Ο Πλάτων στον *Πρωταγόρα* προβάλλει την άποψη του Πρόδικου πως «το “δεινός” σημαίνει κακός. Κανείς λοιπόν δεν λέει ποτέ “δεινού πλούτου” και “δεινής ειρήνης”, αλλά “δεινής αρρώστιας” και “δεινής φτώχειας” με τη σκέψη πως το δεινό είναι κακό» (341 α, β).

Στην πορεία του διαλόγου ο Σωκράτης αποφαινεται: «Κανείς βέβαια δεν παγώνει προς αυτά που θεωρεί “δεινά”» (359d).

Στο *Λάχη* δηλώνει: «Εμείς δεινά θεωρούμε όσα προκαλούν φόβο (δέος)!» (198b).

Στον *Θεαίτητο* ο Πλάτων αναφέρει πως όσοι ακολουθούν το άθεο και αθλιότατο υπόδειγμα ζωής, στο μέτρο που δεν απαλλάσσονται από τη «δεινότητά» τους, θα παραμένουν, ενόσω ζουν, κακοί σύντροφοι κακών, όντας φαύλοι και πανούργοι («ως δεινοί και πανούργοι»).

Η αληθινή «δεινότης» του ανθρώπου έγκειται στο κατά πόσο γίνεται δίκαιος και τείνει να εξομοιωθεί προς το θεό (176c-177b).

– Ο Αριστοτέλης στα *Μεγála Ηθικά* γράφει: «Ο “δεινός” και ο φρόνιμος είναι διαφορετικοί. Αναφέρονται στα ίδια πράγματα, αλλά ο ένας κάνει αυτό που πρέπει, ενώ ο άλλος όχι» (1204α, 12-18).

Στα *Ηθικά Νικομάχεια* τονίζει πως «δεινότης» είναι η δύναμη με την οποία δύναται κάποιος να πράττει όσα συντείνουν στην επιτυχία ενός σκοπού και να τον επιτυγχάνει. Και αν μὲν ο σκοπός είναι καλός, είναι επαινετή (η δεινότης), αν είναι κακός, είναι πανουργία. Γι' αυτό λέμε πως και οι φρόνιμοι και οι πανούργοι είναι «δεινοί» (1144α, 26-32).

Από τα παραπάνω συνάγεται πως «δεινός» είναι ο άνθρωπος που προκαλεί το δέος· αυτός που με την επιβλητικότητα και την περίνοιά του κατορθώνει να στρέφει κάθε κατάσταση προς όφελός του! Η «δεινότης» του όμως αυτή αποκλίνει και υστερεί σε σχέση προς την καθαυτό φρόνηση, κα-

θότι «ο δεινός κάνει χρήση και κατάχρηση της δυνάμεώς του χωρίς καμία ηθική μέριμνα» (Γκάνταμερ, 1996). Ακέραια και καταξιωμένη δεινότητα διαθέτει μόνο ο άνθρωπος της φρόνησης, ο άνθρωπος του δικαίου, του θεϊκού και ευδαιμονέστατου υποδείγματος ζωής που υπηρετεί καλούς σκοπούς.

Την εσωτερική ένταση, την αμυγδαλιά και την ελλειπτικότητα που εμπεριέχει το σοφόκλειο δίστιχο, καταφέρνει να αποδώσει μόνο η μετάφραση του Κώστα Γεωργουσόπουλου:

Ο Σοφοκλής δεν λέει πως απ' όλα πιο θαυμαστός είναι ο άνθρωπος! Λέει:

«Πολλά γεννούν το δέος·
το μέγα δέος ο άνθρωπος γεννά»

Είναι πολύ διαφορετικό, να γεννά κάποιος το μέγα δέος, από το να γεννά το μέγιστο θαυμασμό! Ευτυχές είναι το γεγονός πως η μετάφραση του Κ. Γεωργουσόπουλου εμπεριέχεται ήδη από το 1998 στο βιβλίο *Αντιγόνη* της Β' Λυκείου! Το ίδιο επιβάλλεται να γίνει αντιστοίχως και στα νέα βιβλία του Δημοτικού.

γ) Το τρίτο απόπειμα είναι απότοκο των δύο προηγούμενων και αφορά την ερμηνευτική προσέγγιση του καμμένου. Η αφαίρεση της τέταρτης στροφής και η νοηματική αλλοίωση των δύο πρώτων στίχων αποτελούν τις προϋποθέσεις της ριζικά εσφαλμένης κατανόησης του χορικού.

Η ερμηνεία που ασπάζεται και υποδείχνει το ΒτΔ είναι η ακόλουθη:

«Το περιεχόμενό του είναι ένας ύμνος στον άνθρωπο, που με την επινοητικότητα, την τόλμη, το μόχθο και την επιμονή του εξουσίασε τις δυνάμεις της φύσης και τις έκανε να υπηρετούν τις ανάγκες του, ενώ παράλληλα με τη γλώσσα και τους νόμους δημιούργησε ικανοποιητικές συνθήκες συμβίωσης. Γενικά, ανέπτυξε αυτό που λέμε πολιτισμό. Πάντως ο άνθρωπος αυτός, ο άξιος θαυμασμού για όσα έκανε και ικανός για ακόμα περισσότερα, έχει ένα μεγάλο τραγικό: είναι θνητός, που σημαίνει ότι δεν μπορεί και δεν θα μπορέσει ποτέ να αποφύγει το θάνατο» (σελ. 110).

Οι ιδέες που ενυπάρχουν σ' αυτή την προσέγγιση εκπροσωπούν, θα 'λεγε κανείς, τον πνευματικό ορίζοντα της νεωτερικότητας. Αφίστανται, όμως, από το πνεύμα του Σοφοκλή.

Αυτό που υποστηρίζει ο τραγικός μας ποιητής, μέσω του χορού των σοφών γερόντων της Θήβας, είναι κάτι τελείως διαφορετικό.

Μας το εξηγεί με εμβρίθεια ο Albin Lesky:

«Αυτό που λέγεται εδώ για τον άνθρωπο αναφέρεται στη δίχως όρια δύναμή του, ταυτόχρονα όμως γίνεται λόγος για τη φρίκη, την αγωνία, το φόβο, που συνδέονται με αυτή την τερατώδη παντοδυναμία, που εκτείνεται σε όλα τα πεδία. Ο άνθρωπος κατόρθωσε να δαμιάσει τα άγρια ζώα, να αντιμετωπίσει τις δυνάμεις της φύσης, έκανε κτήμα τον τον έναρθρο λόγο, ακόμη και η ικανότητά του να θεμελιώσει κοινωνική ζωή μνημονεύεται στα ίδια συμφραζόμενα. Και ωστόσο, πάνω από όλα αυτά υπάρχει ένα αμετακίνητο όριο: οι νόμοι της πατρικής γης και η ένορκη δίκη των θεών. Ανάλογα με τη στάση του απέναντι σ' αυτά κρίνεται η αξία ή η απαξία του ανθρώπου» (1987, σελ. 329).

Αντίστοιχη είναι και η ερμηνευτική προσέγγιση του C. M. Bowra:

«Αυτό το περίφημο χορικό για τον άνθρωπο (...) δεν είναι ένας εγκωμιαστικός ύμνος στη δύναμη του ανθρώπου, αλλά κάτι πιο πολύπλοκο και πιο στενά δεμένο με το έργο (...). Ο άνθρωπος είναι "παράξενος" γιατί έχει μέσα του δυνατότητες για το καλό και για το κακό, για την τάξη και για την καταστροφή. Η μόνη πραγματική προστασία απ' τις αποκλίσεις είναι η επιβολή των νόμων που (...) έχουν καθαγιαστεί με θείκη επιδοκιμασία (...) Ο βασικός κίνδυνος προέρχεται από την υπεροπτική τόλμη» (1993, σελ. 38-40).

Η ερμηνεία του σχολικού εγχειριδίου αποδείχεται ρηχή και εσφαλμένη. Η σημαντικότερη ένσταση που τίθεται, όμως, είναι πως προσανατολίζει το πνεύμα μαθητών και δασκάλων σε παραδοχές ανιστόρητες και ανάρμουςτες –όπως θα δούμε παρακάτω– εμφανίζοντας τον ίδιο τον Σοφοκλή ως φορέα τους!

Το ζήτημα έχει ηθικές, ανθρωπολογικές, οικολογικές και ιστοριογνώστικές συνέπειες.

Συνέπειες της εσφαλμένης προσέγγισης

α) Στις τρεις στροφές του χορικού, που περιλαμβάνουν τα σχολικά εγχειρίδια, παρατηρούμε πως ο Σοφοκλής δεν κάνει καμία αναφορά στην ηθική διάσταση του ανθρώπου! Αυτό σημαίνει πως δεν περιλαμβάνεται στα κριτήρια βάσει των οποίων ο άνθρωπος αξιολογείται –κατά τη σχολική εκδοχή– ως θαυμαστός και μεγαλειώδης!

Ο Σοφοκλής φέρεται, έτσι, να θεωρεί πως η ηθική διάσταση ουδόλως εμπλέκεται ή συντελεί στην πρόοδο και τη μεγαλοσύνη του ανθρώπου! Πως αυτή δεν αποτελεί ριζικό και θεμελιώδες οντολογικό γνώρισμά του!

Στην πραγματικότητα, όμως, αυτό που προβάλλει ο χορός είναι η άποψη

πως «οι άνθρωποι ενισχύονται και βελτιώνονται από το νόμο κι ο πολιτισμός στηρίζεται μ' εμπιστοσύνη σ' αυτόν, γιατί ο νόμος δημιουργεί μαζί με τον πολιτισμό τις ηθικές αξίες» (Bowra, 1993: 39). Άποψη που, εν πολλοίς, απηχεί το γνωστό μύθο για τον άνθρωπο, που διηγείται ο Πρωταγόρας στο ομώνυμο βιβλίο του Πλάτωνα (322c-d).

Ο Σοφοκλής το λέει πολύ καθαρά, και οι Lesky και Bowra το υπογραμμίζουν: Κριτήριο για την αξία ή την απαξία του ανθρώπου είναι η στάση του απέναντι στον ανθρώπινο και το θεϊκό νόμο. Κριτήριο, δηλαδή, ηθικής τάξης. Τα σχολικά εγχειρίδια, όμως, εξωθούν χρόνια τώρα μαθητές και δασκάλους να εξιμούν ανεπιφύλακτα τον χωρίς ηθικές προβάσεις άνθρωπο. Τους εξωθούν να καταφάσκουν απερίφραστα το δεινό άνθρωπο –κατ' Αριστοτέλη– που οργανώνει τη διάνοιά του και δρα, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του το καλό και το κακό, παρά μόνο την προαγωγή των υλικών συμφερόντων και επιδιώξεών του! Η τόλμη, η κατίσχυση επί της φύσης και η επινοητικότητα εμφανίζονται να εκτοπίζουν και να καθιστούν άνευ σημασίας οποιαδήποτε αναφορά στο ανθρώπινο ευ ζην, το μέτρο, την αρετή και τη φρόνηση!

Κατά τον Σοφοκλή, όμως, είναι ακριβώς η θετική στάση του ανθρώπου έναντι αυτών που οριοθετεί και διασφαλίζει την οντολογική του δεινότητα, ώστε αυτή να συμβάλλει πράγματι στην προαγωγή του πολιτισμού, αφιστάμενη της *ύβρεως* και της *αμετρίας*!

Αυτό ακριβώς υπογραμμίζει ο τραγικός μας ποιητής και σ' ένα σπουδαίο χορικό του *Οιδίποδος Τυράννου*:

«Κι αν κάποιος της υπεροψίας
το δρόμο ακολουθεί με λόγια κι έργα,
δίχως τη Δίκη να φοβάται
και στα όσια των θεών δε δείχνει σέβας
να τον αρπάξει μαύρη μοίρα
για το παινάθλιο θράσος του»
(στ. 883-8, μετ. Τ. Ρούσσος)

Και στον *Φιλοκτήτη* απευθύνει έκκληση και προειδοποίηση για την υπέρβαση του μέτρου:

«Ω έργα των θεών,
ω δύστυχες γενιές των ανθρώπων
αν η ζωή σας ξεπέρασε το μέτρο»
(στ. 178-180, μετ. Τ. Ρούσσος)

Οι κατευθυντήριοι άξονες του ανθρώπινου βίου πρέπει, κατά το μεγάλο

μας τραγικό ποιητή, να είναι το μέτρο, η αιδώς, η ευσέβεια, το δέος, η συναίσθηση της θνητότητας:

Έτσι, στον *Αίαντα* προβάλλει με έμφαση τα λόγια τούτα:

«Ο καθένας πρέπει,
όσο μεγάλο ανάστημα κι αν έχει,
να ξέρει πως μπορεί να τον γκρεμίσει
κι ένα μικρό κακό. Και μάθε κείνος
που νιώθει φόβο και ντροπή, γλιτώνει
μα όπου κανείς μπορεί έτσι να καυχιέται
κι ό,τι θέλει να κάνει, να λογιάζεις
πως θα 'ρθει κάποια μέρα που σε μαύρους
βυθούς η πολιτεία θα βουλιάξει
κι ας είχε ξεκινήσει πρίμα. Κάποιος
σωτήριος φόβος ας με παραστέκει
και να μη λογαριάζουμε πως όταν
κάνουμε αυτά που μας ευχαριστούνε
δε θα τα ξεπληρώσουμε με κείνα
που μας στεναχωρούν»
(στ. 1077-1091, μετ. Τ. Ρούσσος)

Χαρακτηριστικοί της πνευματικής παρακαταθήκης του Σοφοκλή είναι και οι καταληκτικοί στίχοι της *Αντιγόνης*:

«Μέγα καλό και πρώτο της ευτυχίας,
η φρόνηση· κανείς δεν πρέπει ν' ασεβεί
στη θεία τάξη· λόγια μεγάλα ξιπασιάς
με συμφορές μεγάλες πληρώνονται»
(στ. 1319-1323, μετ. Κ. Γεωργουσόπουλος)

Η φρόνηση, κατά τον Σοφοκλή, εδράζεται στην εναρμόνιση των λόγων και των έργων μας προς τους γραπτούς νόμους της πόλης και τους άγραφους, αιώνιους «υψίποδες» νόμους της κοσμικής «δίκης», που εκφράζονται και με την ευταξία και την ευρυθμία της φύσης. Από τη συνύφανση αυτή εξαρτάται η ανθρώπινη ευημερία.

«Οι φρόνιμοι νικάνε παντού»

(«*Αίας*», στ. 1252, μετ. Τ. Ρούσσος)

Δεν μπορεί κανείς παρά να συνηγορήσει με την απόφαση του Werner Jaeger πως «ο Σοφοκλής αποτελεί την κορυφή από την οποία δυνάμεθα να παρακολουθήσουμε την εκδίπλωση της ελληνικής ιδέας του μέτρου, ως μιας ύψιστης αξίας» (Jaeger, 1968: 315). Και πως «στον Όμηρο και τον Σοφοκλή

οι Έλληνες εύρισκαν όχι μόνο ψυχαγωγία και έμπνευση αλλά και την έκφραση του δέοντος» (Jaeger, 1962: 78).

Κάθε άλλο, όμως, παρά αυτή την εντύπωση αποκομίζουν οι μαθητές μας της ΣΤ΄ Δημοτικού διδασκόμενοι το χορικό της *Αντιγόνης*, με τον ακατάληπτο τρόπο που αυτό τους προσφέρεται.

β) Είδαμε πως στα σχολικά εγχειρίδια (κι όχι μόνο) ο άνθρωπος προβάλλεται ως το υπέρτατο ον! «Δεν είναι τίποτ' άλλο, που να 'ναι σαν τον άνθρωπο περήφανο, μεγάλο»! «Τίποτα δεν είναι πιο θαυμαστό από τον άνθρωπο».

Αν η μετάφραση αυτή είναι σωστή, ο Σοφοκλής εμφανίζεται να διακηρύσσει κάτι εξόχως βαρυσήμαντο: πως ο άνθρωπος είναι ανώτερος απ' τους θεούς, πιο θαυμαστός, πιο μεγαλειώδης³!

Αυτό θα σήμαινε την εκ θεμελίων ανατροπή «ενός από τους σημαντικότερους κανόνες της ελληνικής σωφροσύνης, η οποία αφορά τις σχέσεις με τους θεούς, πως ο άνθρωπος δε θα μπορούσε, με οποιονδήποτε τρόπο, να αξιώσει να εξομοιωθεί με αυτούς» (Vernant, 1996: 19).

Αυτή η πεποίθηση ήταν θεμελιώδης για την αρχαία ελληνική θρησκεία. Σ' αυτήν εδράζονταν η επιθυμία των Ελλήνων, οι λόγοι και τα έργα τους να είναι σύμφωνα με τους θεούς (Burkert, 1993: 554).

Πανθομολογείται πως ο Σοφοκλής ήταν ευσεβής. Σύμφωνα με το βίο του, υπήρξε «θεοφιλής ως ουκάλλος» (Lesky, 1987: 450). Φαίνεται, μάλιστα, πως ήταν ένας από αυτούς που εισήγαγαν στην Αθήνα τη λατρεία του Ασκληπιού, για τον οποίο έγραψε και έναν παιάνα. Διατηρούσε δε και ιερατικό αξίωμα (Lesky, 1981: 392). Η άποψη που διατρέχει τα έργα του είναι πως απέναντι στο ύψος και το μεγαλείο του θείου ο άνθρωπος δεν είναι παρά ένα αδύναμο τίποτα (Kroh, 1996: 425· Romilly, 1997: 114).

Το δηλώνει αυτό ρητά σε μια στιχομυθία του *Αιάντα*, που διαμειβεται ανάμεσα στον Οδυσσέα και την Αθηνά:

«ΟΔΥΣΣΕΑΣ: Το βλέπω ξάστερα πως άλλο
τίποτα οι ζωντανοί δεν είμαστε, μονάχα
κούφιας σιαές, φαντάσματα κι αγέρας.

ΑΘΗΝΑ: Αυτά θωρώντας, να μη ξεστομίσεις
λόγο θρασυ για τους θεούς ποτέ σου»

(στ. 125-8, μετ. Τ. Ρούσσος)

Η άποψη που διατυπώνεται εδώ διατρέχει τον αρχαίο ελληνικό στοχασμό εν γένει από τον Όμηρο και μετά⁴.

Η ανατροπή των παραδεγμένων ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα σε θεούς κι ανθρώπους ισοδυναμεί με ανατροπή των όρων της αρχαίας ελληνικής *αυτογνωσίας*: Το περίφημο «*γνώθι σαυτόν*» που αναγραφόταν έξω από το ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς είχε τούτο το νόημα: «Νιώσε ότι είσαι άνθρωπος, ότι ένα αγεφύρωτο χάσμα σε χωρίζει από τη θεότητα» (Snell, 1989: 244).

Ο πιστός στο πνεύμα τούτο ποιητής της φρόνησης και του μέτρου εμφανίζεται τώρα στα βιβλία του δημοτικού να πλέκει ύμνους αλλότριους, πως δεν υπάρχει υπέρτατο ον πέρα από τον ίδιο τον άνθρωπο!

γ) Μαθητές και δάσκαλοι γαλουχούνται με την άποψη πως ο Σοφοκλής θαύμασε στον άνθρωπο πρωτίστως την ικανότητα να κυριαρχεί πάνω στη φύση· πως αντίκρισε τις σχέσεις άνθρωπου-φύσης ως σχέσεις αντιπαλότητας, κατοχής και ισχύος· πως είδε την ανθρώπινη ευημερία μονοσήμαντα να εξαρτάται και να συμβαδίζει με την κατίσχυση επί της φύσης· πως ύμνησε την κυριαρχικότητα αυτή ανάγοντάς τη σε θεμελιώδες κριτήριο της οντολογικής καταξίωσης του ανθρώπου!

Ο τραγικός μας ποιητής προβάλλεται έτσι σαν ένας ώριμος προάγγελος του Ντεκάρτ στον ευαγγελισμό τού «να γίνουμε κυρίαρχοι και κάτοχοι της φύσης!» (Descartes: 62).

Αντιθέτως όμως: Στην κυριαρχικότητα αυτή του ανθρώπου ο Σοφοκλής εντοπίζει μια ροπή προς την *ύβρη*, «που τον οδηγεί να θέσει σε κίνδυνο το σύνολο των σχέσεων που συγκροτούν τον *κόσμο* που του ανήκει» (Παπαϊωάννου, 1992: 43-44). Με δέος αντικρίζει τις «ένσκοπες ανθρώπινες δραστηριότητες οι οποίες βιάζουν τη φύση» (Arendt, 1996: 73), καθώς με την αποκοτιά του διατρέχει τον κίνδυνο να στρέψει την ισχύ της εναντίον του (Dodds, 2000: 23).

Την ανησυχία αυτή (στην οποία όντως υπέβασκε κάποιο στοιχείο θαυμασμού) για την ανθρώπινη *δεινότητα*, τη συμμερίζονταν εν γένει όλοι οι αρχαίοι Έλληνες (Schmidt, 1901: 104).

Αξίζει, παρεπιπτόντως, να σημειώσουμε πως κατά τον M. Heidegger «η ρήση: ο άνθρωπος είναι το δεινότατο (= ανοικειότατο), δίνει τον αυθεντικό ελληνικό ορισμό του ανθρώπου» (1973: 185-6)⁵.

Η εσφαλμένη ερμηνεία του σοφόκλειου χορικού εμπεδώνεται και προεκτείνεται στο επόμενο κείμενο του σχολικού εγχειριδίου, που πιλοφορείται «Ένας σύγχρονος μάγος».

Στις σελίδες του εγκωμιάζεται ο μηχανικός! Μεταξύ άλλων, διαβάζουμε

πως «ο μηχανικός είναι ένας δημιουργός, “ένας ποιητής”, που υπηρετεί την ανθρωπότητα, μετατρέποντας τα υλικά και τις δυνάμεις της φύσης, σύμφωνα με τους σκοπούς του» (*Η Γλώσσα μου*, τ. Γ', σελ. 12).

Η φύση εδώ εμφανίζεται ως σύμφυρμα υλικών και δυνάμεων, που δεν οφείλει παρά να υποταχθεί στον άνθρωπο! Ο μηχανικός λέγεται πως υπηρετεί την ανθρωπότητα διά της μετατροπής της φύσης, αλλά όχι διά της προστασίας και της συμμόρφωσης προς αυτήν. Και οπωσδήποτε χωρίς να υπόκειται η δραστηριότητά του σε κριτήρια ηθικής τάξης⁶!

Σύμφωνα με τον Σοφοκλή, όμως, «τα τεχνικά επιτεύγματα είναι ουδέτερα: μπορούν να οδηγήσουν τον άνθρωπο στο κακό, όπως και στο καλό. Το ουσιώδες είναι να τηρεί κανείς τους νόμους και να ενεργεί δίκαια» (Guthrie, 1991: 89). Προέχει γι' αυτόν η τιθάσευση της οντολογικής του δεινότητας με τη φρόνηση και το μέτρο!

Μέσα στο έργο του η φύση προβάλλει ως έκφραση της θείας τάξης, στενά συνυφασμένη με το θείο οικουμενικό νόμο, προς τον οποίο ο άνθρωπος οφείλει να εναρμονίζει την ύπαρξή του. Προφανώς ο τραγικός ποιητής συμμεριζόταν απόλυτα την άποψη του Ηρακλείτου – του ανθρώπου που τον βοήθησε να διαμορφώσει το πνεύμα του (Webster, 1996: 68)– πως «σωστά να φρονεί κανείς είναι η πιο μεγάλη αρετή και σοφία την αλήθεια να λέγει και να πράττει σύμφωνα με τη φύση εισακούοντάς την» (απ. 112).

Παρόμοιες ιδέες προβάλλει ο Σοφοκλής και στο κεντρικό χορικό του *Οιδίποδος Τυράννου*⁷, καθώς και στην *Ηλέκτρα*. Σ' αυτήν, ο Χορός απειθυνόμενος ευνοϊκά στην ομώνυμη ηρωίδα, συνυφαίνει τη φύση με το νόμο, την ευσέβεια και τη φρόνηση:

«Σε θυμήθηκα
στη μαύρη σου τη μοίρα, της φύσης
τους νόμους να κρατάς και του Διός
με φρόνηση να τιμάς το σέβας»
(στ. 1093-1097)

Οι προοπτικές που διανοίγονται από το έργο του Σοφοκλή εντάσσονται σε μια οικολογική, θα λέγαμε, προβληματική, στο βαθμό που μεταξύ νόμου (θείου και ανθρώπινου), φύσης και φρόνησης συνάπτει ένα δεσμό αδιάρρηκτο, που αποτελεί το θεμέλιο του καλού. Ειδικότερα όσον αφορά τη φύση, την εννοούσε κι αυτός όπως την εννοούσαν και την αντιμετωπίζαν γενικά οι αρχαίοι Έλληνες: «ως τελειότητα που δεν μπορεί να κατασκευάζεται ούτε από τους θεούς ούτε από τους ανθρώπους αλλά υφίσταται “αφ' εαυτής”» (Gigon, 1991: 167).

Μπορούμε να πούμε πως ο στοχασμός του τραγικού μας ποιητή συνάδει με ρεύματα σκέψης της εποχής μας, που προωθούν απόψεις σαν την ακόλουθη:

«Ο άνθρωπος πρέπει να ξαναμάθει τους γήινους στόχους και να αρνηθεί το ψεύτικο άπειρο της τεχνολογικής παντοδυναμίας, της πνευματικής παντοδυναμίας, την ίδια του την προσδοκία για παντοδυναμία, για να αποκαλυφθεί μπροστά στο αληθινό άπειρο που είναι άφατο και ασύλληπτο. Οι τεχνικές του δυνατοτήτες, η σκέψη του, η συνειδήσή του, πρέπει από δω κι εμπρός να αφιερωθούν όχι στο να κυριαρχήσει αλλά στο να τακτοποιήσει, βελτιώσει, κατανοήσει» (Morin, 1993: 228).

Αναμφισβήτητα ο τραγικός μας ποιητής έχει σημαντικά πράγματα να διδάξει τους μαθητές μας του Δημοτικού σχετικά με τον άνθρωπο, την τεχνική, τους κινδύνους που εγκυμονεί η ανθρώπινη δεινότης και την ανάγκη πρόταξης του μέτρου και της φρόνησης.

Ελπίζω κι εύχομαι η παρούσα εργασία να ληφθεί υπόψη, κατά τη σύνταξη των νέων βιβλίων του Δημοτικού.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλέπε ενδεικτικά: *Ιλιάδα* Γ 172, Σοφοκλή *Αίας* στ. 205, Ευριπίδη *Ιππόλυτος*, στ. 983-5.
2. Κατά τον Εντγκάρ Μορέν: «Ο ανθρωπισμός είναι η φιλοσοφία ενός ανθρώπου (που) είναι υποκείμενο μέσα σ' ένα κόσμο αντικειμένων, είναι κυρίαρχος πάνω σ' έναν κόσμο υπηκόων» (Morin, 2000, σ. 18).
3. Ο Καστοριάδης επισημαίνει: «Ο Σοφοκλής δεν περιορίζει το ουδέν στη φύση. Λέει απολύτως: ουδέν. Ουδέν: ούτε λουπόν και οι θεοί» (Καστοριάδης, 1993, σ. 27).
4. α) *Ομήρου Οδύσσεια*: «Πλάσμα κανένα από τον άνθρωπο πιο αδύναμο δεν είναι άλλο στη γης, απ' όσα πάνω της σαλεύουν κι ανασαίνουν» (ραψωδία σ, στ. 130-1, μτφρ. Ν. Καζαντζάκης - Ι. Κακριδής).
β) *Ηράκλειτος*: «Ο πιο σοφός απ' τους ανθρώπους, απέναντι στο θεό, πίθηκος» (απ. 83).
γ) *Αριστοτέλης*: «και γαρ ανθρώπου άλλα πολύ θειότερα την φύσιν» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1141 α 39).
5. Δες τις σημαντικές παρατηρήσεις του Μ. Heidegger, σχετικά με την έννοια της λέξης «δαινός», καθώς και τη συνολική ερμηνεία του εν λόγω χωρικού, στο: *Εισαγωγή στη Μεταφυσική*, σσ. 180-199.
6. Σημαντική είναι εν προκειμένω η παρατήρηση του Η. Skolimowski: «Η μεταβολή στην αντίληψή μας για την ισχύ δεν έγινε στην Αναγέννηση, αλλά σημειώθηκε πολύ αργότερα και ήταν αποτέλεσμα μιας ευρύτερης ιδεολογικής και κοσμολογικής αλλαγής, που η ουσία της ήταν η εξής: ο δυτικός άνθρωπος άρχισε να βλέπει σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό το σύμπαν σαν ένα μηχανιστικό και ετερόκλητο σύμφυτο, που μπορεί να υποταχθεί με τη βοήθεια μιας ισχυρής και ισχυρής τεχνολογίας για να αποκτήσει ο άνθρωπος το αί-

σθμια της προσωπικής ασφάλειας και άνεσης, καθώς και την αίσθηση της μεγαλουργίας (...) Η αλλαγή στην αντίληψή μας για την ισχύ αντιπροσωπεύει μια αλλαγή στην αντίληψή μας για την ανθρώπινη φύση» (1984, σ. 7).

7. *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 863-872.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαδημία Αθηνών (1994). *Λεξικόν της Προσωκρατικής φιλοσοφίας*, τόμοι Α', Β'. Αριστοτέλης. *Ηθικά Μεγάλα*, μεταφραστική ομάδα Κάκτου (1993). Αθήνα: Κάκτος.
- Αριστοτέλης: *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφρ. Ανδρ. Δαλέζιου (1975). Αθήνα: Πάπυρος.
- Γρυπάρη, Ι. (χ.χ.). *Οι τραγωδίες του Σοφοκλέους*, τόμοι Α', Β'. Αθήνα: Εστία.
- Δημάρατος, Ε. (1975). «Ο βίος του Σοφοκλέους», στο: *Σοφοκλέους Τραγωδίαί*, Αθήνα: Πάπυρος, σσ. 23-25.
- Δημητράκος, Δ. (χ.χ.). *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμος Δ'. Αθήνα: Δομή Λ.Ε.
- «*Η Γλώσσα μου*» της ΣΤ' Δημοτικού, τρίτο μέρος, ΟΕΔΒ, έκδοση ΙΣ', 2001, 7-12.
- Ηράκλειτος, απ. 83, απ. 112 (μετάφραση Κ. Μιχαηλίδης, βλ. παρ.).
- Καστοριάδης, Κ. (1993). *Ανθρωπολογία, πολιτική φιλοσοφία*. Αθήνα: Ύψιλον, σσ. 11-33.
- Μιχαηλίδης, Κ. (χ.χ.). *Οι προσωκρατικοί*. Αθήνα: Χριστάκης, σσ. 47-68.
- Μπαρσακλής, Χ. (1989). *Γνωμικά και παροιμίες*. Αθήνα: Εστία (5η έκδοση).
- Νεοελληνική Γλώσσα. Βιβλίο του Δασκάλου, ΣΤ' τάξη*, ΟΕΔΒ, 110 Ομήρου *Οδύσσεια*, μτφρ. Ν. Καζαντζάκης - Ι. Θ. Κακριδής (1986). Αθήνα: Εστία (δες γραφίδα σ, στ. 130-1).
- Παπαιωάννου, Κ. (1992). *Η αποθέωση της ιστορίας*, μτφρ. Σπύρος Κακούριώτης. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σσ. 29-67.
- Πλάτων: *Θεαίτητος*, μτφρ. Δ. Κολοκόντες (1993). Αθήνα: Κάκτος.
- Πλάτων: *Λάχης*, μτφρ. Β. Τατάκης (χ.χ.). Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων: *Πρωταγόρας*, μτφρ. Ορ. Περγιδιάδης (1993). Αθήνα: Κάκτος.
- Σοφοκλέους Τραγωδίαί*, μτφρ. Β. Δημάρατου, Αλ. Γαληνού, Κ. Φωτιάδου, Δ. Ρηγοπούλου, Δ. Λύκα, Γ. Σπαταλά (1975). Αθήνα: Πάπυρος.
- Σοφοκλής: *Αντιγόνη*, μτφρ. Κ. Γεωργουσόπουλος (1994). Αθήνα: Κάκτος.
- Σοφοκλής: *Αίας*, μτφρ. Τ. Ρούσσος (1992). Αθήνα: Κάκτος.
- Σοφοκλής: *Ηλέκτρα*, μτφρ. Κ. Γεωργουσόπουλος (1992). Αθήνα: Κάκτος.
- Σοφοκλής: *Οιδίπους Τύραννος*, μτφρ. Τ. Ρούσσος (1993). Αθήνα: Κάκτος.
- Σοφοκλής: *Οιδίπους επί Κολωνώ*, μτφρ. Π. Γιαννακόπουλος (1993). Αθήνα: Κάκτος.
- Σοφοκλής: *Τραχίνιαι*, μτφρ. Τ. Ρούσσος (1992). Αθήνα: Κάκτος.
- Σοφοκλής: *Φιλοκτήτης*, μτφρ. Τ. Ρούσσος (1991). Αθήνα: Κάκτος.
- Σταματάκος, Ι. (1994). *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Αθήνα: Βιβλιοπρομηθευτική.
- Arendt, H. (1996). *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, μτφρ. Φ. Σιατίτσας. Αθήνα: Λεβιάθαν, σσ. 69-103.
- Bowra, C.M. (1993). *Οι τραγωδίες του Σοφοκλή*, μτφρ. Αικ Τσοτάκου - Καρβέλη Θεσσαλονίκη: Κώδικας (4η έκδοση), σσ. 9-79.

- Burket, W. (1993). *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, μτφρ. Ν. Μπεζαντάκος - Αφρ. Αβαγιανού. Αθήνα: Καρδαμίτσας, σσ. 547-562.
- Descartes, R. (χ.χ.). *Λόγος περί μεθόδου*, μτφρ. Janis Lo Skokko. Αθήνα: Αναγνωστίδης, σσ. 61-77.
- Dodds, R. (2000). Εισαγωγή, στο βιβλίο: *Η ιδέα της προόδου στην κλασική αρχαιότητα*, μτφρ. Γ. Τραϊανός. Αθήνα: Εξάντας, σσ. 11-51.
- Gadamer, H.G. (1998). *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης*, μτφρ. Αντώνη Ζέρβα. Αθήνα: Ίνδικτος, σσ. 87-105.
- Gigon, O. (1991). *Βασικά προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Γνώση, σσ. 161-168.
- Guthrie, W.K.C. (1991). *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δ. Τσεκουράκης. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ. σσ. 86-108.
- Heidegger, M. (1973). *Εισαγωγή στη Μεταφυσική*, μτφρ. Χ. Μαλεβίτσης. Αθήνα: Δωδώνη, σσ. 180-199.
- Jaeger, W. (1962). «Οι Έλληνες και η αγωγή του ανθρώπου», στο *Ανθρωπισμός και Θεολογία*, μτφρ. Γ. Π. Βέροιοις. Αθήνα, σσ. 73-90.
- Jaeger, W. (1968). *Παιδεία, η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου*, τόμος Α', μτφρ. Γ. Π. Βέροιοις. Αθήνα, σσ. 306-334.
- Kroh, P. (1996). *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων*, μτφρ. Δ. Λυπουρλής, Α. Τρομάρας. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σσ. 425-432.
- Lesky, A. (1987). *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Α', μτφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ, σσ. 281-456.
- Lesky, A. (1981). *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Αγ. Τσοπανάκη. Θεσσαλονίκη: Λφοί Κυριακίδη (5η έκδοση), σσ. 389-426.
- Morin, Edgar - Kern, A.B. (1993). *Γη - Πατρίδα*, μτφρ. Κ. Πατέρα. Αθήνα: Οδυσσεύς, σσ. 225-234.
- Romilly, J. (1997). *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ. Μίνα Καρδαμίτσα - Ψυχολού, Αθήνα: Καρδαμίτσας (2η έκδοση), σσ. 92-133.
- Schmidt, L. (1901). *Η ηθική των αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Β', μτφρ. Δ. Ολύμπου. Αθήνα: Σαββάλας, σσ. 104-126.
- Skolimowski, H. (1984). *Οικοφιλοσοφία*, μτφρ. Δημ. Κούρτοβικ. Αθήνα: Κάλβος, σσ. 120-156.
- Snell, B. (1989). *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μτφρ. Δανιήλ Ι. Ιαζώβ. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ, σσ. 217-256.
- Vernant, J.P. (1996). Εισαγωγή στο συλλογικό τόμο: *Ο Έλληνας άνθρωπος*, μτφρ. Χ. Τασάκος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (β' έκδοση), 11-45.
- Webster, T.B.I. (1996). *Εισαγωγή στο Σοφοκλή*, μτφρ. Ι. Μπαρμπας, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σσ. 37-73.

Abstract

One of the most classical texts of our ancient, tragic poetry is taught through the book of *Glossa* in the 6th class of Primary School. The elimination of its central concept, the weak translation as well as the wrong

interpretation of the text in the Teacher's Book dramatically change the thoughts of the poet and make them seem siding innovative ideological views which are overwhelmed by anthropological, moral and ecological standards.

In this project a different approach is presented. It restores the thought of the poet and stresses its fertile ideas and timeliness in relation to problems of technique, knowledge of man and ecology.

I hope this analysis will be taken into serious consideration, in view of the creation of the new Student's Book.

Χρήστος Κορκόβελος

Δάσκαλος

Κουντουριώτου 57

18756 Κερατσίνι